UDK: 81'37+81'373.612.2:811.111:811.512.133

# INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA “RUH / SOUL” KONSEPTINING METAFORIK MODELLARI: ICHKI INSON MAKON, AGENS VA MULK SIFATIDA

***Mamatkulova Saidaxon Shukurjonovna***
*filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD), Andijon davlat chet tillari instituti mustaqil izlanuvchisi, O‘zbekiston davlat jahon tillari universiteti dotsenti*

*ORCID: 0009-0000-1341-151X*
*E-mail: mamatkulovasaida73@gmail.com*

**Annotatsiya.** Maqolada ingliz va o‘zbek tillarida ruhni nishon soha qilib oladigan konseptual metaforalar qiyoslanadi va ular ichki insonni qanday tasavvur qilishi aniqlanadi. Maqsad ruh ikki tilda ko‘proq makon, harakat qiluvchi sub’ekt yoki egalik ob’ekti sifatida tasavvur qilinishini va leksikallashuv qaysi nuqtalarda ajralishini ko‘rsatishdir. Material izohli, frazeologik, idioma va paremiologik lug‘atlardan hamda muallif tuzgan o‘zbek va ingliz badiiy to‘plamlaridan olindi. Yetti model sakkiz qatorda tahlil qilinib, har biri yagona leksikallashuv mezoni bilan baholandi. Natijaga ko‘ra, ikki tilda ham ruh lug‘at darajasida idish va savdo ob’ekti sifatida mustahkamlangan, agens obrazi esa faqat badiiy nutqda uchraydi. O‘zbek tilida makon, mulk va mehmon modellari jon nomiga, vertikal o‘q va jonlilik holati esa ruh nomiga biriktirilgan. Tana bilan munosabatda o‘zbek maqoli mehmon obrazini, ingliz badiiy nutqi qamoq obrazini beradi.

**Kalit so‘zlar:** ruh; soul; jon; konseptual metafora; idish obrazi; agens; ruh va tana; leksikallashuv; allomorflik.

# МЕТАФОРИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ КОНЦЕПТА “RUH / SOUL” В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ: ВНУТРЕННИЙ ЧЕЛОВЕК КАК ПРОСТРАНСТВО, АГЕНС И ОБЪЕКТ ОБЛАДАНИЯ

**Маматкулова Саидахон Шукуржоновна**
доктор философии (PhD) по филологическим наукам, самостоятельный соискатель Андижанского государственного института иностранных языков, доцент Узбекского государственного университета мировых языков

**Аннотация.** В статье сопоставляются концептуальные метафоры, в которых душа выступает целевой сферой, и выясняется, как они представляют внутреннего человека в английском и узбекском языках. Цель состоит в том, чтобы установить, осмысляется ли душа в каждом языке преимущественно как пространство, как действующий субъект или как объект обладания, и где расходится лексикализация. Материалом послужили толковые, фразеологические, идиоматические и паремиологические словари, а также узбекский и английский художественные подкорпусы, составленные автором. Семь моделей рассмотрены в восьми строках и оценены по единому критерию лексикализации. В обоих языках душа закреплена в словаре как вместилище и как предмет купли-продажи, образ агенса встречается только в художественной речи. В узбекском языке модели пространства, обладания и гостя закреплены за именем jon, вертикальная ось и оживление обстановки за именем ruh. В отношении к телу узбекская пословица дает образ гостя, английская художественная речь образ узника.

**Ключевые слова:** душа; soul; jon; концептуальная метафора; образ вместилища; агенс; душа и тело; лексикализация; алломорфизм.

## METAPHORICAL MODELS OF THE CONCEPT “RUH / SOUL” IN ENGLISH AND UZBEK: THE INNER PERSON AS SPACE, AGENT AND POSSESSION

**Mamatkulova Saidakhon Shukurjonovna**
PhD in Philology, Independent Researcher at Andijan State Institute of Foreign Languages, Associate Professor at Uzbekistan State World Languages University

**Abstract.** The article compares the conceptual metaphors that take the soul as their target domain in English and Uzbek and asks how they picture the inner person. The aim is to establish whether the soul is construed in each language mainly as a space, an acting subject or a possession, and where lexicalisation diverges. The material comes from explanatory, phraseological, idiom and paremiological dictionaries and from Uzbek and English fiction collections compiled by the author. Seven models, analysed in eight rows, were assessed by a single lexicalisation criterion. In both languages the soul is fixed at dictionary level as a container and as an object of sale, while the image of the soul as an agent occurs only in literary speech. In Uzbek the

space, possession and guest models attach to the name jon, whereas the vertical axis and the liveliness of a situation attach to ruh. Regarding the body, the Uzbek proverb offers the image of a guest and English fiction that of a prisoner.

**Keywords:** soul; ruh; jon; conceptual metaphor; container image; agent; soul and body; lexicalisation; allomorphism.

## KIRISH

Ichki insonni til hech qachon to‘g‘ridan-to‘g‘ri tasvirlay olmaydi. Uni ko‘rib ham, ushlab ham bo‘lmaydi, shuning uchun so‘zlovchi unga ko‘rinadigan narsalarning shaklini beradi. Ruh goh ichida nimadir saqlanadigan bo‘shliq, goh o‘zi gapiradigan va yuradigan mavjudot, goh sotib yuboriladigan buyum bo‘lib chiqadi. Bu obrazlarning qaysi biri tilda barqaror iboraga aylangani, qaysi biri esa yozuvchining bir martalik topilmasi bo‘lib qolgani ichki insonning shu tildagi umumiy chizgisini ko‘rsatadi.

Ingliz va o‘zbek tillaridagi ruh konseptini qiyoslashda nomlar masalasi ilgari ham ko‘tarilgan. Avvalgi maqolamizda soul qarshisida o‘zbek tilida ruh va jon turgani hamda diniy kodning ikki tilda turli qatlamlarda saqlanishi ko‘rsatilgan edi, shuning uchun bu yerda unga qaytilmaydi. Hozirgi ishda boshqa savol qo‘yiladi. Ruh qanday nomlanadi emas, u nimaga o‘xshatiladi va bu o‘xshatish insonning ichki tuzilishi haqida nima deydi? Konseptual metafora shu savolga javob izlashning qulay yo‘li, chunki uning manba sohasi ko‘pincha makon, jonli mavjudot yoki narsa kabi jismoniy tajribadan olinadi.

Ruh metaforalari slavyan va ingliz materialida o‘rganilgan, biroq o‘zbek tili bilan ingliz tilini metaforik model darajasida yonma-yon qo‘ygan, har bir modelning lug‘atdagi va badiiy nutqdagi holatini alohida belgilagan ishni topa olmadik. Yana bir bo‘shliq shundaki, model ikki tilda bor deyilganda u qaysi nom bilan bog‘langani odatda e’tibordan chetda qoladi. O‘zbek tilida ruh va jon modellarni teng bo‘lishmaydi. Bu taqsimot obrazning o‘zidan kam ma’lumot bermaydi.

Maqsadimiz ruh nishon soha bo‘lgan modellarni makon, agenslik va ruh bilan tana munosabati nuqtai nazaridan qiyoslashdir. Tadqiqot savoli quyidagicha. Ingliz va o‘zbek tillarida ruh lug‘at darajasida ko‘proq makon, agens yoki mulk sifatida tasavvur qilinadimi va leksikallashuv qaysi modellarda hamda qaysi nom orqali farqlanadi?

## ADABIYOTLAR TAHLILI

Tahlilning nazariy asosini G. Lakoff va M. Johnson qarashi beradi. Ular metaforani nutq bezagi deb emas, tafakkurning odatiy usuli deb biladi va metaforik ifodalarning tizimliligi konseptual tizimning o‘zi metaforik ekanidan kelib chiqishini ta’kidlaydi [1, p. 3, 5]. Mualliflarning struktur, oriyentatsion va ontologik

metaforalarni ajratishi [1, p. 14, 25, 61] ruh modellarini guruhlashda bevosita qo‘l keladi. Idish, mavjudot va narsa obrazlari ontologik turga, yaxshi kayfiyatni yuqoriga joylashtirish esa oriyentatsion turga kiradi. Konteyner metaforasini ular tana tajribasidan chiqaradi va eng aniq konteynerlar sifatida xona va uyni ko‘rsatadi [1, p. 29]. Ruh idish deb tasavvur qilinganda inson ichki dunyosi ham xuddi shunday xonali makonga aylanadi.

Vertikal o‘qning ma’naviy olamdagi o‘rnini V.N. Teliya alohida qayd etgan. Uning kuzatishicha, ong nopredmetli voqelikni sezgida berilgan fazo va vaqt namunasida tartiblaydi, olijanob tuyg‘ularni yuqoriga, nopok niyatlarni pastga joylaydi [2, c. 173]. Bu fikr ruhiy holatning ko‘tarilishi va tushishi haqidagi iboralarni izohlash uchun tayyor qolipdir.

Soul so‘zining madaniy yuki A. Wierzbicka tomonidan etnopsixologiya va madaniyat tarixi nuqtai nazaridan tekshirilgan [3]. Slavyan materialida, aniqrog‘i rus, polyak va xorvat tillarida, душа / dusza / duša ning metaforik talqini K. Štrkalj Despot va hammualliflari tomonidan qiyosan tekshirilgan [4]. O.Yu. Nuzhdina ingliz soul ning uch qiyofasini ajratadi, ya’ni ichki hayotni boshqaruvchi a’zo, insondan tashqarida mavjud bo‘ladigan nomoddiy substansiya va Xudoga bog‘lovchi bo‘g‘in [5, c. 7]. Birinchi qiyofa bizning tahlilimizdagi agens obraziga, ikkinchisi esa ruhni egasidan ajratib ko‘rish imkoniyatiga yaqin turadi.

L.M. Dzuganova ajratgan sakkiz belgining biri ruhning tanaga qarshi qo‘yilishidir, ro‘yxatda u o‘lmaslik, his-tuyg‘u va shaxs belgilari bilan yonma-yon turadi [6, c. 10–13]. Biz uchun aynan shu zidlik muhim, chunki u mehmon va mahbus modellarida obrazga aylanadi. Olimaning ingliz-rus lug‘atlaridan keltirgan *a kind soul*, *an honest soul*, *a simple soul* birikmalari [6, c. 12] esa soul ning shaxsni ifodalash qobiliyatini ko‘rsatadi. V. Rozanov matnlari bo‘yicha O.S. Fisenko душа ga mavjudot, inson va tana qiyofasini beruvchi metaforalarni qayd etadi [7, c. 209], demak, agens obrazi muallif nutqida faol ishlaydi. Yu.S. Stepanov N.O. Losskiy orqali keltirgan ruh, jon va tana ierarxiyasi [8, c. 572] rus diniy falsafasiga oid, shuning uchun u qiyosga kiritilmadi.

Ko‘rib o‘tilgan ishlar ruhning qanday obrazlarda kelishini yetarlicha ochib bergan. Ammo ularda obrazning lug‘atda mustahkamlangan yoki faqat matnda uchraydigan holati qat’iy ajratilmaydi, ikki nomli til tomonida esa model va nom munosabati masalasi ko‘tarilmaydi.

## TADQIQOT MATERIALI VA METODLARI

O‘zbek lug‘aviy materiali besh jildli izohli lug‘atning ikkinchi va uchinchi jildlaridagi jon va ruh maqolalaridan [9; 10] hamda Sh. Rahmatullayevning izohli frazeologik lug‘atidan [11] olindi. Inglizcha birliklar A.V. Kunin lug‘ati [12] va J. Ayto tahririda chiqqan idiomalar lug‘atidan [13] tanlandi. O‘zbek paremiyasi Ҳ. Berdiyorov va R. Rasulovning paremiologik lug‘atidan [14] va xalq maqollari to‘plamidan [15] yig‘ildi. Badiiy kontekstlar muallif tuzgan to‘plamlardan olindi. Ingliz to‘plami 1 019 718, o‘zbek to‘plami esa 1 278 225 so‘zni qamraydi. Ingliz misollarining asosiy qismi H. Melville [16] va G.K. Chesterton [17] asarlaridan, o‘zbek misollari esa U. Hamdam [18; 19] va I. Sulton [20] nasridan hamda izohli lug‘at keltirgan adabiy parchalardan chiqdi.

Birlik tahlilga kiritilishi uchun bitta shart qo‘yildi. Unda ruh, jon, soul yoki spirit(s) nomi boshqa sohadan olingan obraz bilan birikkan bo‘lishi kerak. Shu yo‘l bilan yetti model aniqlandi. SOUL IS LIVELINESS modeli shaxs va holat ma’nolarida turlicha leksikallashgani uchun ikki qatorga ajratildi, natijada sakkiz qator hosil bo‘ldi.

Tahlil uch bosqichda bajarildi. Avval har bir model uchun ikki tildagi dalillar yig‘ilib, ularning manba sohasi va Lakoff va Johnson tasnifidagi turi aniqlandi. So‘ngra har bir dalilning darajasi belgilandi, ya’ni u lug‘atda yoki paremiyada qayd etilganmi yoki faqat badiiy nutqda uchraydimi. Uchinchi bosqichda model qaysi nom bilan leksikallashgani ikki til uchun alohida yozildi.

Baholash yagona leksikallashuv mezoniga tayandi. Model ikki tilning har birida lug‘at yoki paremiya darajasida qayd etilsa, izomorf hisoblandi. Ikki tilda ham faqat badiiy nutqda kelsa, “izomorf (nutq darajasida)” belgisi qo‘yildi. Bir tilda lug‘atda, boshqasida faqat nutqda uchrasa, u allomorf sanaldi. Bir tilda nutqda bo‘lib, ikkinchisida izlab topilmagan obraz lakuna nomzodi deb olindi, bir tomoni tekshirilmagan model esa ochiq qoldi. Model mos kelib, nomi yoki ob’ekti farq qilganda qo‘shma belgi ishlatildi, sanoqda u allomorf hisoblandi. O‘zbek maqol va iboralarining betlari OCR matniga tayanadi va asl nashr skani bilan solishtirilishi kerak.

## NATIJALAR

### 1. Ruh makon sifatida

SOUL IS A CONTAINER ontologik modeli ikki tilda ham lug‘at darajasida qayd etilgan. O‘zbek frazeologik lug‘ati *jon(i)dan o‘tmoq* va *jon-jon(i)dan o‘tib ketmoq* iboralarini beradi [11, 95, 97-b.], izohli lug‘atda esa *Og‘riq jondan o‘tdi* misoli bor [9, 120-b.]. Bu birliklarda og‘riq yoki sovuq tashqaridan ichkariga kirib, chuqurroq

qatlamga yetib boradi. Demak, jon tana ichidagi yana bir ichki qatlam sifatida tasavvur qilinadi.

Ruh nomi bilan idish obrazi asosan yozuvchi nutqida ishlaydi. Izohli lug‘at Oybekdan “бутун руҳига сингган тотли ҳасрат” birikmasini keltiradi [10, 400-b.]. U. Hamdam qahramoni ichki ehtiyojini shunday joylashtiradi: “Ичимда, руҳимда бир эҳтиёж борки, исми собитликдир” [19]. Bu yerda ich va ruh bir makonning ikki nomidek yonma-yon turadi.

Ingliz tilida model soul nomi bilan frazeologiyada mustahkam o‘rin olgan. Kunin lug‘atida *pour out (unburden) one’s soul* birligi qayd etilgan [12, c. 704], idioma lug‘atida esa *the iron entered into someone’s soul* iborasi bor [13]. Birinchi birlik ichdagi narsani to‘kib tashlashni, ikkinchisi tashqaridan kirgan qattiq jismni tasvirlaydi. H. Melville matnida ruhning chuqurligi ham, xonalari ham bor (“what depths of the soul does Jonah’s deep sealine sound!”, “the chambers of my soul are all in crookedness”) [16, ch. 9]. Hikoyachi kayfiyatini esa ruhdagi ob-havo bilan o‘lchaydi (“whenever it is a damp, drizzly November in my soul”) [16, ch. 1].

Makon obrazi ikkinchi ko‘rinishda ham uchraydi. Bu safar ruh idishning ichidagi narsa, tana esa idishning o‘zi. U. Hamdam romanidagi rivoyatda Tangri loydan yasalgan tanaga ruhni kirishga buyuradi (“Азалда Тангри таоло инсон танасини лойдан ясаб, руҳга қарата ‘Кир шунинг ичига!’ дея амир этди”) [18]. Ingliz tilida tanadan chiqish *give up the ghost* iborasida leksikallashgan va lug‘at ghost so‘zining “the soul or spirit as the source of life” ma’nosini saqlaganini qayd etadi [13]. O‘zbek tilida uning muqobili *jon bermoq*, *joni chiqmoq*, *joni uzilmoq* iboralaridir [9, 119-b.]. Shunday qilib, ikki tilda ham ichma-ich joylashgan ikki idish ko‘rinadi. Tana ruhni o‘z ichiga oladi, ruh esa his-tuyg‘u va og‘riqni.

**2. Ruh agens sifatida**

SOUL IS A LIVING BEING modeli ruhni o‘z egasidan ajratadi va uni gapiradigan, harakat qiladigan sub’ektga aylantiradi. O‘zbek izohli lug‘ati A. Sher she’ridan “Ўжар руҳим, жангари руҳим, Бир зумгина ўйга толсангчи” satrlarini keltiradi [10, 400-b.]. Shoir ruhiga ikkinchi shaxsdek murojaat qilib, unga xarakter belgilarini beradi. I. Sulton esa ruhga mustaqil harakat qobiliyatini nisbat beradi (“одамнинг руҳи бошқа нарсаларнинг ичига… кира олади”) [20]. Bu misolda agens obrazi makon obrazi bilan qo‘shilib ketadi, ya’ni ruh boshqa idishlarga kira oladigan mavjudot.

Ingliz tilida G.K. Chesterton qahramoni ruhi bilan suhbat qilgandek gapiradi (“my soul said to me: ‘Give up fighting…’”) [17, ch. V], H. Melville qahramoni esa

“my soul mounts up!” deb hayqiradi [16, ch. 37]. Ikki tilning birortasida ham bu model lug‘at yoki paremiya darajasiga ko‘tarilmagan. Ruhning o‘zi gapirishi va yo‘l tanlashi faqat badiiy matn ichida yashaydi. Shuning uchun model nutq darajasidagi izomorflik bilan baholandi. Yana bir kuzatish shundaki, o‘zbek tomonida agens obrazini jon emas, ruh tashiydi.

**3. Ruh holat sifatida va vertikal o‘q**

GOOD SPIRITS ARE UP oriyentatsion modeli ikki tilda ham lug‘atda mavjud, ammo turli nomlar bilan. O‘zbek tilida kayfiyat ruh orqali ko‘tariladi va tushadi (*ruhi ko‘tarildi*, *ruhi tushdi*, *ruhi cho‘kdi*) [10, 400–401-b.]. Ingliz tilida bu o‘qda soul emas, ko‘plikdagi spirits turadi. Kunin lug‘ati *high spirits* va unga qarama-qarshi *low spirits* “уныние, упадок духа” birliklarini, shuningdek *be out of spirits* iborasini qayd etadi [12, c. 707]. Holat va ishning bog‘liqligini o‘zbek maqoli ham beradi (*Ruhi so‘lg‘inning ishi so‘lg‘in, Ruhi tetikning ishi tetik*) [15, 309-b.]. Model shu tariqa ikki tilda mos, nomlar esa allomorf.

SOUL IS LIVELINESS modeli ham shu yo‘nalishda ikkiga bo‘linadi. Holat ma’nosida o‘zbek tilida ruh davraga kiritiladigan jonlilikni bildiradi. Izohli lug‘at M. Osimdan “Навоий уй ичига кириши билан мажлисга руҳ кирди” jumlasini [10, 401-b.], A. Qodiriydan esa “базмнинг руҳи яна ошди” birikmasini keltiradi [10, 401-b.]. Ingliz tilida bu vazifani spirit bajaradi, chunonchi Kunin *put spirit into smb. (smth.)* birligini “воодушевить…, поднять дух…, вдохнуть жизнь во что-л.” deb izohlaydi [12, c. 707]. Shaxs ma’nosida esa nom almashadi. O‘zbek *davraning joni* [9, 121-b.] va ingliz *the life and soul of the party* [13] guruhga jon kirgizadigan odamni bildiradi. Bu qatorda o‘zbek tilida jon, ingliz tilida soul ishlatiladi va model to‘liq izomorf chiqadi.

**4. Ruh va tana munosabati**

SOUL IS A GUEST / A PRISONER OF THE BODY modeli ikki tilda ham ruh bilan tanani yonma-yon qo‘yadi, ammo ularning munosabatini qarama-qarshi tomonlardan yoritadi. O‘zbek paremiyasida *Jon — tanga mehmon* maqoli bor [14, 103-b.]. Mehmon uyda vaqtincha turadi, unga izzat ko‘rsatiladi va u bir kun ketadi. Bu obrazda tana mezbon, jon esa hurmatli, lekin o‘tkinchi zot. Tana va jon hamjihatligini *Tan og‘risa, jon sezar* maqoli [15, 448-b.] va *bir jon, bir tan bo‘lmoq* iborasi [11, 39-b.] ham tasdiqlaydi.

Ingliz tilida juftlikning o‘zi *body and soul* va *keep body and soul together* iboralarida leksikallashgan [13]. Biroq munosabat obrazi faqat badiiy nutqda chiqadi. H. Melville romanida Axabning ruhi tananing kovak tanasiga qamalgan (“Ahab’s soul,

shut up in the caved trunk of his body") [16, ch. 34]. Boshqa bobda tana ruhning ibodatxonasi deb ataladi ("clean tabernacles of the soul") [16, ch. 98], yana bir joyda esa ruh tanaga yopishtirilgan ("as the soul is glued inside of its fleshy tabernacle") [16, ch. 35]. Jarohat paytida chegara butunlay yo'qoladi ("his torn body and gashed soul bled into one another") [16, ch. 41]. Mehmon obrazi ixtiyoriylik va vaqtinchalikni, qamoq obrazi esa majburiy bog'lanishni oldinga suradi. O'zbek obrazi maqolda, ingliz obrazi esa faqat badiiy nutqda qayd etilgani uchun model allomorf (leksikallashuv farqi) deb baholandi.

**5. Ruh mulk sifatida**

SOUL IS A COMMODITY modelida ruh savdoga qo'yiladigan narsa. Ingliz tilida *sell one's soul* birligi Kunin lug'atida [12, c. 704], *sell your soul (to the devil)* shakli idioma lug'atida qayd etilgan [13]. Melville esa savdo obrazini kinoyaga aylantiradi ("…swap away his silver watch, or his soul, or something of that sort…") [16, ch. 73]. Bu yerda ruh soat bilan bir qatorga qo'yiladi. O'zbek maqolida sotiladigan narsa jon (*Yolg'onchida imon yo'q, jonni sotar*) [15, 212-b.], izohli lug'atda esa *imonini sotmoq* iborasi bor [9, 237-b.]. Model mos, savdo ob'ekti esa farqli. Ingliz tilida bu soul, o'zbek tilida jon va uning yonida iymon.

SOUL IS A SHIP modeli faqat H. Melville nutqida topildi ("my soul's ship starts upon this voyage" [16, ch. 135], "my soul is grooved to run" [16, ch. 37]). Lug'atlarda bunday birlik yo'q, o'zbek to'plamida esa bu obraz maxsus qidirilmagan. Shu sababli model ochiq qoldirildi.

**6. Modellarning nomlar bo'yicha taqsimoti**

Sakkiz qatordagi natijalarni nom va daraja bo'yicha yig'ganda quyidagi manzara hosil bo'ladi.

**1-jadval. "Ruh / Soul" metaforik modellarining nom va leksikallashuv darajasi bo'yicha taqsimoti**

| Model | Belgi | O'zbek tilida nom va daraja | Ingliz tilida nom va daraja |
|---|---|---|---|
| SOUL IS A CONTAINER | izomorf | jon (frazeologik lug'at), ruh (badiiy nutq) | soul (frazeologik va idioma lug'ati) |
| SOUL IS A LIVING BEING | izomorf (nutq darajasida) | ruh (badiiy nutq) | soul (badiiy nutq) |
| GOOD SPIRITS ARE UP | izomorf model, allomorf nom | ruh (izohli lug'at) | spirits (frazeologik lug'at) |

| Model | Belgi | O‘zbek tilida nom va daraja | Ingliz tilida nom va daraja |
|---|---|---|---|
| SOUL IS A GUEST / A PRISONER OF THE BODY | allomorf (leksikallashuv farqi) | jon (maqol) | soul (badiiy nutq) |
| SOUL IS A COMMODITY | izomorf model, allomorf ob’ekt | jon, imon (maqol, izohli lug‘at) | soul (frazeologik va idioma lug‘ati) |
| SOUL IS A SHIP | ochiq | maxsus qidirilmagan | soul (bitta muallif nutqi) |
| SOUL IS LIVELINESS (shaxs) | izomorf | jon (izohli lug‘at) | soul (idioma lug‘ati) |
| SOUL IS LIVELINESS (holat) | izomorf model, allomorf nom | ruh (izohli lug‘at) | spirit (frazeologik lug‘at) |

Jadval tadqiqot materiali asosida muallif tomonidan tuzilgan.

Belgilar sanog‘i quyidagicha. Izomorf belgi uch qatorda (shu jumladan bittasi nutq darajasida), allomorf belgi to‘rt qatorda, ochiq belgi bitta qatorda. Qo‘shma belgilar izomorf hisoblansa, nisbat olti izomorf, bitta allomorf va bitta ochiqqa o‘zgaradi. O‘zbek tomonida lug‘at yoki paremiyada qayd etilgan qatorlarning to‘rttasida jon (idish, mehmon, savdo, davraning joni), ikkitasida ruh (vertikal o‘q, jonlilik holati) qatnashadi. Ingliz tomonida lug‘atdagi beshta qatorning uchtasida soul, ikkitasida spirit(s) bor.

## MUHOKAMA

Natijalar tadqiqot savoliga ikki qismli javob beradi. Birinchi qism ikki til uchun umumiy. Lug‘at darajasida ruh eng avvalo makon va mulk sifatida mustahkamlangan, agens obrazi esa ikki tilda ham badiiy nutqdan nariga o‘tmagan. Bu holatni Lakoff va Johnson tasnifi bilan izohlash mumkin. Idish va narsa obrazlari tana tajribasiga eng yaqin ontologik metaforalardir [1, p. 29], shuning uchun ular iboraga aylanishga moyil. Ruhni egasidan alohida gapiruvchi shaxs sifatida ko‘rish esa murakkabroq tasavvur talab qiladi va ikki tilda ham yozuvchining individual obrazi bo‘lib qoladi. O.S. Fisenko Rozanov matnlarida ajratgan mavjudot metaforasi [7, c. 209] ham muallif nutqiga oid ekani shu xulosaga mos tushadi. O.Yu. Nuzhdina ta’kidlagan “boshqaruvchi a’zo” qiyofasi [5, c. 7] esa bizning materialimizda lug‘atda emas, matnda topildi.

Ikkinchi qism farqlarga tegishli va u modelning o‘zida emas, model biriktirilgan nomda ko‘rinadi. Ingliz tilida soul makon, mulk va shaxs modellarini birga tashiydi, holat va vertikal o‘q esa spirit(s) ga o‘tadi. O‘zbek tilida xuddi shunday chegara bor, faqat nomlar boshqa. Jon idish, mehmon, savdo ob’ekti va davraning markazi, ruh esa

ko‘tariladigan va tushadigan kayfiyat hamda majlisga kiradigan jonlilik. Boshqacha aytganda, o‘zbek jon i lug‘at darajasida ingliz soul ning makon va mulk modellariga, o‘zbek ruh i esa ingliz spirits ning holat modellariga parallel turadi. Bu parallellik nominativ taqsimotdan mustaqil ravishda, faqat metaforik dalillar orqali chiqdi.

Ruhning vertikal o‘qda joylashishi V.N. Teliya kuzatuvini [2, c. 173] ikki til materialida tasdiqlaydi. Yaxshi holat ikki tilda ham yuqorida. Biroq o‘zbek tilida bu o‘qda turgan narsa ruhning o‘zi (*ruhi ko‘tarildi*), ingliz tilida esa o‘lmas mohiyatdan ajratilgan alohida birlik, ko‘plikdagi spirits. Ingliz tilida kayfiyat soul ga tegmaydi, o‘zbek tilida esa diniy ma’noga ega ruh kundalik kayfiyatni ham ifodalaydi. Bu farq lug‘at darajasida aniq ko‘rinadi, ammo uni madaniy farq deb atashdan oldin so‘z yasalishi va so‘z turkumlari bilan bog‘liq tizimiy sabablarni tekshirish lozim.

Tana bilan munosabat eng sezilarli farqni berdi. L.M. Dzuganova soul belgilari orasida ruh va tana qarama-qarshiligini alohida ajratgan [6, c. 10–13]. Bizning ingliz materialimizda bu qarama-qarshilik qamoq va yopishtirish obrazlarida keskinlashadi, ammo faqat Melville matnida. O‘zbek maqoli esa munosabatni mehmondorchilik odobi orqali yumshatadi va paremiya darajasida mustahkamlaydi. Mehmon obrazida zidlik emas, vaqtinchalik birga yashash bor. Matritsada bu model obrazli komponentning yadrosiga tushgan yagona model ekanini ham eslatish kerak. Shu bois ruh va tana munosabati ikki tilda tushunchaviy jihatdan bir xil (ruh tanaga keladi va undan ketadi), obrazli jihatdan esa farqli bo‘lib chiqadi.

Savdo modelida o‘zbek tomonida jon yonida imon paydo bo‘lishi diniy kod bilan bog‘liq, bu masala avvalgi maqolada ko‘rilgan.

Tadqiqotning umumiy kuzatuvlaridan biri ingliz tilida makon modellari, o‘zbek tilida esa holatning bevosita nomlanishi ustunligi haqida edi. Ruh materiali bu kuzatuvni qisman cheklaydi, chunki idish modeli ikki tilda ham lug‘atda bor. Farq faqat shunda ko‘rinadiki, ingliz soul idishining chuqurligi, xonalari va ichki ob-havosi badiiy nutqda kengroq ishlangan, o‘zbek tilida esa jon idishi frazeologiyada asosan og‘riq kirib boradigan joy sifatida keladi.

Cheklovlar ham bor. Ingliz badiiy dalillarining katta qismi H. Melvilledan olingan, shuning uchun qamoq va kema obrazlari ingliz tili uchun qanchalik tipik ekanini korpus tahlilisiz aytib bo‘lmaydi. Qo‘shma belgilar qaysi ustunga yozilishiga qarab sanoq keskin o‘zgaradi. Model chastotasi hali o‘lchanmagan, demak, xulosalar lug‘atdagi mavjudlikka tayanadi, qo‘llanish miqdoriga emas.

## XULOSA

Ingliz va o‘zbek tillarida ruh nishon soha bo‘lgan yetti model sakkiz qatorda tahlil qilindi. Ikki tilda ham ruh lug‘at darajasida eng avvalo makon va mulk sifatida tasavvur qilinadi, agens obrazi esa faqat badiiy nutqda uchraydi va nutq darajasida izomorf. Sanoq qoidasiga ko‘ra uch qator izomorf, to‘rt qator allomorf, bitta qator ochiq chiqdi. Farqlar ko‘proq model qaysi nomga biriktirilganida yuzaga chiqadi. O‘zbek tilida idish, mehmon, savdo va shaxs modellari jon bilan, vertikal o‘q va jonlilik holati ruh bilan leksikallashgan, ingliz tilida esa xuddi shunday bo‘linish soul va spirit(s) o‘rtasida kuzatiladi.

Ruh va tana munosabatida o‘zbek maqoli mehmon obrazini, ingliz badiiy nutqi qamoq obrazini beradi, bu esa leksikallashuv darajasidagi allomorflikdir. Keyingi bosqichda model chastotasi korpus tahlili bilan, ichki insonning til egalari ongidagi obrazi esa assotsiativ eksperiment bilan aniqlashtiriladi.

## ADABIYOTLAR

1. Lakoff G., Johnson M. Metaphors We Live By. – Chicago; London: The University of Chicago Press, 2003 [1980].
2. Телия В.Н. Метафоризация и её роль в создании языковой картины мира // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира / Отв. ред. Б.А. Серебренников. – М.: Наука, 1988.
3. Wierzbicka A. Soul and Mind: Linguistic Evidence for Ethnopsychology and Cultural History // American Anthropologist. – 1989. – Vol. 91, № 1. – DOI: 10.1525/aa.1989.91.1.02a00030.
4. Štrkalj Despot K., Skrynnikova I., Ostanina Olszewska J. Cross-linguistic Analysis of Metaphorical Conceptions of душа/dusza/duša (‘soul’) in Slavic Languages (Russian, Polish, and Croatian) // Proceedings of the 38th Annual Meeting of the Berkeley Linguistics Society. – 2012. – P. 465–480.
5. Нуждина О.Ю. Концепты ‘душа’ и ‘тело’ в языковой картине мира (на материале английского и русского языков): автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.19. – М.: МГОУ, 2004.
6. Дзуганова Л.М. Языковая концептуализация души (на материале английского, русского и кабардино-черкесского языков): автореф. дис. … канд. филол. наук: 10.02.19. – Нальчик, 2007. – 24 с.
7. Фисенко О.С. Концепт “душа” как фрагмент языковой картины мира Василия Розанова // Ученые записки Таврического национального

университета им. В.И. Вернадского. Серия “Филология. Социальные коммуникации”. – 2013. – Т. 26 (65), № 4, ч. 2.
8. Степанов Ю.С. Константы: Словарь русской культуры. Опыт исследования. – М.: Школа “Языки русской культуры”, 1997. – 824 с.
9. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5 жилдли. II жилд. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006.
10. Ўзбек тилининг изоҳли луғати: 5 жилдли. III жилд / Таҳрир ҳайъати: Т. Мирзаев ва б. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2007.
11. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1978. – 405 б.
12. Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. – 4-е изд. – М.: Русский язык, 1984. – 944 с.
13. Ayto J. (ed.) Oxford Dictionary of English Idioms. – 4th ed. – Oxford: Oxford University Press, 2020.
14. Бердиёров Ҳ., Расулов Р. Ўзбек тилининг паремиологик луғати. – Тошкент: Ўқитувчи, 1984. – 288 б.
15. Ўзбек халқ мақоллари / Тузувчилар: Т. Мирзаев, А. Мусоқулов, Б. Саримсоқов; масъул муҳаррир Ш. Турдимов. – Тошкент: Шарқ, 2005. – 512 б.
16. Melville H. Moby-Dick; or, The Whale. – Project Gutenberg (elektron nashr).
17. Chesterton G.K. The Ball and the Cross. – Project Gutenberg (elektron nashr).
18. Ҳамдам У. Йўл // ziyouz.uz электрон кутубхонаси (мурожаат санаси: 28.09.2026).
19. Ҳамдам У. Алвидо, азизим дарахт // ziyouz.uz электрон кутубхонаси (мурожаат санаси: 28.09.2026).
20. Султон И. Қисмат // ziyouz.uz электрон кутубхонаси (мурожаат санаси: 27.09.2026).